

УДК 159.923.2-055.26

Зв'язок психологічної готовності до материнства та самоактуалізації у дівчат та молодих жінок
Невоснна О. А., Гарна О. О.

У статті проаналізовано існуючі підходи до визначення психологічної готовності до материнства, наявні розробки даної проблематики. Приведено результати емпіричного дослідження особливостей психологічної готовності до материнства та самоактуалізації дівчат старшого шкільного віку та молодих жінок. Значущі відмінності між дівчатами та молодими жінками знайдено лише за окремими установками на виховання дитини. Виявлено зв'язок психологічної готовності до материнства та самоактуалізації у дівчат та молодих жінок, характер якого має певні відмінності між досліджуваними групами, що, імовірно, обумовлено віковими особливостями досліджуваних.

Ключові слова: психологічна готовність до материнства, самоактуалізація, дівчата, молоді жінки.

В статье проанализированы существующие подходы к определению психологической готовности к материнству, имеющиеся разработки данной проблематики. Приведены результаты эмпирического исследования особенностей психологической готовности к материнству и самоактуализации у девушек старшего школьного возраста и молодых женщин. Значимые различия между девушками и молодыми женщинами найдено лишь по отдельным установкам на воспитание ребенка. Выявлена связь психологической готовности к материнству и самоактуализации у девушек и молодых женщин, характер которой имеет определенные различия между исследуемыми группами, что, вероятно, обусловлено возрастными особенностями испытуемых.

Ключевые слова: психологическая готовность к материнству, самоактуализация, девушки, молодые женщины.

The article analyzes existing approaches to psychological readiness for motherhood, existing of development of this problem. There are the results of an empirical study characteristics of psychological readiness for motherhood and self-actualization in high school age girls and young women. Significant differences between girls and young women were found only in certain settings on child-rearing. There was found the relation of psychological readiness for motherhood and self-actualization girls and young women, the nature of which has certain differences between the studied groups, probably due to age-related characteristics studied.

Keywords: psychological readiness for motherhood, self-actualization, girls, young women.

АКТУАЛЬНІСТЬ ДОСЛІДЖЕННЯ.

Вивчення материнської сфери стає все більш популярним в наш час. Материнство вивчається в рамках соціології, педагогіки, медицини, і, звичайно ж – психології. Незважаючи на різноспрямованість наукових досліджень в області материнства, можна виділити дві основні позиції розгляду цього концепту. По-перше, материнство представляється як забезпечення умов для розвитку дитини. По-друге, материнство виступає як частина особистісної сфери жінки, в аспекті задоволеності жінки своєю материнською роллю, як стадія особистісної та статевої ідентифікації [9].

Для того, щоб успішно виконувати материнські функції, забезпечуючи сприятливі умови для розвитку дитини, а також для прийняття материнської ролі, включення її в образ Я, усвідомлення себе як матері, жінка повинна бути готова стати матір'ю. Проблема готовності до материнства є однією з маловивчених і перспективних напрямків сучасної науки. Актуальність вивчення даної проблематики визначається гостротою демографічних проблем, пов'язаних з проблемою народжуваності, з одного боку, і збільшенням числа абортів, дітей-сиріт і випадків насильства в сім'ї над дітьми, з іншого боку. Готовність до материнства при цьому виявляється не тільки на фізіологічному і соціальному рівні, але особливу важливість набуває психологічний аспект готовності до материнства, тобто психологічна готовність до материнства.

Проблема психологічної готовності до материнства вивчається в науці з різних позицій, представниками різних теоретичних підходів і концепцій. У психології дану проблему розглядають Брутман В. І. [2,3], Багугев А. С. [1], Мінюрова С. А. [7], Хамітова І. Ю. [3], Мещерякова С. Ю. [6], Філіпова Г. Г. [3, 9, 10], Матвеева О. В. [5] та інші. На сьогоднішній день відсутня систематизована й інтегрована концепція психологічної готовності до материнства.

Філіпова Г.Г. [10] виділяє п'ять основних блоків психологічної готовності до материнства: особистісна готовність, адекватна модель батьківства, мотиваційна готовність, сформованість материнської компетентності, сформованість материнської сфери. Брутман В.І. [2] розглядає готовність до материнства як здатність матері забезпечувати адекватні умови для розвитку дитини, що виявляється в певному типі відносини матері до дитини. Матвеева Е.В. [5] визначає психологічну готовність до материнства, як специфічне особистісне утворення, що включає в себе три блоки готовності: потребово-мотиваційний блок, когнітивно-операційний блок і блок соціально-особистісної готовності до материнства. Мещерякова С.Ю. [6] розглядає психологічну готовність до материнства як специфічний особистісний стан, стрижневим утворенням якого є орієнтація у ставленні до ще ненародженої дитини. Автор виділяє кілька груп показників психологічної готовності до материнства, що можуть служити підставою для прогнозу ефективності подальшої материнської поведінки: особливості комунікативного досвіду жінки з її раннього дитинства, переживання жінкою відношення до ще не народженої дитини, установки на стратегію виховання дитини.

Більшість авторів [1, 2, 3, 7] вважають, що готовність до материнства формується протягом усього життя, під впливом як біологічних, так і соціальних чинників.

На вроджену основу готовності до материнства вказує Дж. Кестенберг, що підкреслює можливість

існування материнського «інстинкту» [4]. Одним з проявів майбутнього материнства є базове бажання піклуватися про дитину, що проявляється, наприклад, у грі в ляльки в ранньому дитинстві, та в рольовій грі у дочки-матері в дошкільному віці. Пізніше, бажання мати дитини актуалізується і у підлітковому віці, але це виступає ще як незріла материнська позиція [8]. Саме тому постає питання про необхідність виховання готовності до материнства ще з дитячого віку. За відсутності виховання установки на материнство, збільшується ризик так званого девіантного материнства, що призводить до непередбачених наслідків у розвитку особистості майбутньої дитини.

Враховуючи не тільки важливість ролі матері у формуванні особистості дитини, але також і значимість материнства як складової особистості жінки, її ідентифікації та самореалізації, неможливо упустити питання про зв'язок самоактуалізації жінки і материнства, як частини особистісної сфери жінки.

Вказуючи на прагнення кожної людини незалежно від статі до розвитку, Е. Фромм підкреслював, що «здатність до дії породжує потребу у використанні цієї здатності» [11]. Так, здатність жінки стати матір'ю породжує відповідну потребу. Саме в продовженні роду Е. Фромм і бачив головне призначення жінки.

Визначаючи самоактуалізацію як процес розгортання особистісного потенціалу, розкриття в людині того кращого, що закладено в ній природою, прагнення людини до якомога більш повного виявлення і розвитку своїх особистісних можливостей, ми припускаємо, що материнство може виступати як вищий мотив поведінки, прагнення до реалізації себе як матері, тобто специфічною формою самоактуалізації жінки.

Відкритим залишається питання про існування зв'язку самоактуалізації саме з психологічною готовністю до материнства. Чи обумовлює досягнення певного рівня самоактуалізації формування психологічної готовності до материнства? Або саме психологічна готовність до материнства формується первинно, задаючи напрямок подальшої самоактуалізації? Саме цим питанням досі не знаходиться належної відповіді.

Об'єкт дослідження: психологічна готовність до материнства.

Предмет дослідження: зв'язок психологічної готовності до материнства та самоактуалізації у дівчат та молодих жінок.

Метою нашого дослідження стало вивчення зв'язку психологічної готовності до материнства та особливостей самоактуалізації у дівчат та молодих жінок; порівняння готовності до материнства та особливостей самоактуалізації у дівчат та молодих жінок.

Для досягнення поставленої мети, нами були сформульовані наступні завдання: 1) вивчити особистісний сенс понять «материнство» та «дитина» для дівчат та жінок; 2) вивчити установки дівчат та жінок на виховання дитини; 3) вивчити емоційну готовність до материнства дівчат та жінок; 4) вивчити особливості самоактуалізації у дівчат та жінок; 5) вивчити зв'язок між психологічною готовністю до материнства та самоактуалізацією дівчат та жінок; 6) порівняти особливості психологічної готовності до материнства та самоактуалізації у дівчат та жінок.

Для досягнення мети і завдань дослідження нами були використані наступні методи: семантичний диференціал (Ч. Осгуд); методика вивчення батьківських установок PARY (Е.С. Шефер, Р.К. Белл); проєктивний малюнковий тест «Я та моя дитина» (Г. Г. Філіппова); опитувальник САМОАЛ (Н. Ф. Каліна). Статистичні методи обробки результатів: метод Уїлксона-Манна-Уїтні; кореляційний аналіз (коефіцієнт рангової кореляції Пірсона).

У дослідженні взяли участь дві групи досліджуваних: 25 дівчат 16-17 років, які навчаються в 11 класі загальноосвітньої школи, які не перебувають у шлюбі та не мають дітей, та 25 молодих жінок 20-21 роки, які є студентками 4-го курсу ХНУ ім. В. Н. Каразіна, технічних спеціальностей, які не перебувають у шлюбі та не мають дітей.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ.

Дослідження особистісного сенсу понять «материнство» та «дитина» за методом семантичного диференціалу Ч. Осгуда показало, що між дівчатами та молодими жінками не має значущих відмінностей, але виявило деякі незначні розбіжності.

Більшість досліджуваних дівчат (68% та 64%) та молодих жінок (по 84%) мають високе позитивне емоційне сприйняття та ставлення як до материнства, так і до дитини відповідно, що свідчить про привабливість та прийняття материнства та дитини.

Дівчата та молоді жінки відчувають середній (36% та 32% відповідно) та низький (36% та 48% відповідно) рівень впливу на себе можливої ситуації материнства, відчуваючи деякий рівень напруги пов'язаний з можливою ситуацією материнства. Разом з цим, дівчата відчувають або незначну напругу при зустрічі з дитиною (32%), відчуваючи несуттєвий вплив з боку дитини на себе, або незначну розслабленість (36%), відчуваючи невеликий контроль над дитиною, тоді як жінки (36%) відчувають розслабленість, маючи невеликий контроль над дитиною, відчувають нижчий рівень тривоги стосовно майбутнього материнства в порівнянні з дівчатами.

Більшість досліджуваних жінок (68%) мають нижчий рівень прагнення до материнства, готовності до дій в цій ситуації, аніж дівчата. Водночас, дівчата (56%) більш усвідомлюють динамічність дитини, її розвиток та зміну, а тому й те, що зустріч з дитиною потребує від них дій, тоді як жінки мають невеликий рівень розуміння цього аспекту.

За результатами дослідження установок на виховання дитини за методикою вивчення батьківських

установок PARY Е.С. Шефтера Р.К. Белл, ми можемо вказати на наявність значущих відмінностей між дівчатами та молодими жінками за окремими показниками.

У молодих жінок діагностовано значно вищий рівень установки на надання дитині можливості висловитися, у порівнянні з дівчатами ($U=209,0$, при $r_{двустор.} = ,041$). Це свідчить про те, що жінки більш схильні до демократичних відносин з дитиною, готові вислухати думку дитини, прийняти позицію дитини, обговорити з нею проблеми. Можливо, саме з віком, з подоланням егоцентричної позиції, ця установка стає більш вираженою, жінка розуміє існування декількох точок зору на одне й те ж явище, здатна розуміти й приймати позицію й думку іншого. Сприймання дитини як окремої особистості, як суб'єкта, визначає функціонування даної батьківської установки стосовно майбутнього материнства.

У дівчат виявлено значно вищий рівень страху нанести шкоду дитині, у порівнянні з молодими жінками ($U=213,0$, при $r_{двустор.} = ,049$). Це є показником того, що дівчата з більшою обережністю ставляться до дитини, боячись нанести їй шкоду. Однак, окрім обережного ставлення, наслідком такого страху є уникнення догляду за дитиною, контакту з нею, відчуття напруження при зустрічі з дитиною, невпевненість в своїй спроможності відповідати за дитину, доглядати її. Це відображує вищий рівень почуття страху перед материнством саме в дівчат. Фактором, що визначає подібні відмінності, на наш погляд є вік дівчат, та у зв'язку з цим – незначний досвід піклування та догляду за дитиною. Можливо, у досліджуваних жінок є більший досвід контакту з дитиною, а тому й більша впевненість у своїх діях по відношенню до дитини.

У досліджуваних дівчат спостерігається значно вищий рівень установки на залежність дитини від матері, у порівнянні з молодими жінками ($U= 190,5$, при $r_{двустор.} = ,017$). Це свідчить про те, що дівчата вважають за необхідне опікати дитину, перебільшувати свою роль у житті дитини, формувати ієрархічні відносини з дитиною. Це може привести до розвитку симбіотичних взаємин між матір'ю та дитиною, тотального впливу матері на дитину, пригальмувати формування індивідуальності дитини, утруднити процес відділення вже дорослої людини від батьківської сім'ї. Можливо, з віком жінка набуває здатності формувати більш незалежні відносини з дитиною, сприймаючи її особистість, її суб'єктність та самостійність.

Таким чином, у дівчат спостерігається більш об'єктне ставлення до майбутньої дитини, аніж у молодих жінок, що сприймають дитину як більш автономну, самостійну особистість.

В цілому, більшість досліджуваних дівчат (80% та 88%) та молодих жінок (по 72%) мають установки на прояв оптимального рівня опіки над дитиною та авторитарності у вихованні відповідно. Разом з цим, дівчата (52% та 48%) та жінки (44% та 48%) мають установку або на оптимальний рівень демократичності у стосунках з дитиною, або на повну відмову від неї відповідно.

На підставі дослідження емоційного ставлення дівчат та жінок до можливої ситуації материнства на рівні проєкції за проєктивною методикою Г. Г. Філіппової «Я та моя дитина», нами було показано, що між дівчатами та молодими жінками не має значущих відмінностей за показниками емоційної готовності до материнства.

Виявлено, що 40% дівчат відчувають конфлікт з ситуацією можливого материнства. Це проявляється або в небажанні мати дитину, або у неусвідомленому страху, щодо майбутнього материнства. Отже це свідчить, що на несвідомому рівні, дівчата не готові до материнства на даному етапі. Водночас, 36% досліджуваних жінок переживають значну тривогу пов'язану з материнством та невпевненість у собі як у майбутній матері. Це також може свідчити про наявність страху перед материнством, та є показником відсутності психологічної готовності до материнства на даному етапі. Але це вже вищий рівень психологічної готовності до материнства у порівнянні з більшістю досліджуваних дівчат.

Дослідження особливостей самоактуалізації дівчат та жінок за опитувальником САМОАЛ Н. Ф. Каліної показало, що переважна більшість досліджуваних обох груп має середній рівень самоактуалізації (96% та 76% відповідно). Було доведено, що між дівчатами та молодими жінками не має значущих відмінностей за показниками самоактуалізації.

У дівчат старшого шкільного віку та молодих жінок спостерігаються деякі зв'язки між окремими показниками психологічної готовності до материнства та самоактуалізації.

Загальний рівень самоактуалізації дівчат та жінок пов'язан з прагненням до материнства ($r_{двустор.} = ,422$, $r_{ж} = ,412$, при $r_{двустор.} < 0,05$). Таким чином, прагнення до материнства як у дівчат, так і у жінок, базується на високому рівні особистісного розвитку, та з'являється тоді, коли дівчина або жінка вже досягла певного рівня особистісної зрілості, певного рівня самоактуалізації.

Крім того, виявлено специфічні зв'язки між показниками готовності до материнства та самоактуалізації в обох групах досліджуваних.

У дівчат загальний показник самоактуалізації обернено пропорційно пов'язан з установкою на авторитарний стиль виховання дитини ($r = -,447$, при $r_{двустор.} < 0,05$). Чим вище рівень самоактуалізації особистості, тим менш вона прагне до підкреслення своєї авторитарності, до прояву суворості у вихованні.

Погляд на природу людини також пов'язан із прагненням дівчат до материнства ($r = ,443$, при $r_{двустор.} < 0,05$). Позитивне ставлення до людей, віра в людину та силу її можливостей пов'язано з прагненням дівчат до материнства. Можливо, саме симпатія та доброзичливе ставлення до людей взагалі, підштовхує дівчат до народження своєї дитини. В такому разі, материнство розглядається як народження та виховання самоцінної, цілісної людини.

Спонтанність поведінки дівчат обернено пропорційно пов'язана з установкою на опікаючий

стиль виховання ($r = -.442$, при рдвустор. $<0,05$). Можливо, саме розуміння важливості спонтанної та природної поведінки обумовлює відсутність прагнення завжди контролювати дитину, пригнічувати її агресивні та сексуальні прояви, обмежувати зовнішній вплив на дитину, підкреслювати свою значимість та залежність дитини від батьків.

Гнучкість у спілкуванні пов'язана у дівчат з позитивним сприйняттям та ставленням до дитини ($r = .442$, при рдвустор. $<0,05$). Саме автентичність взаємин, орієнтація на особистісне спілкування є основою для позитивного ставлення до дитини, як до особистості, що є партнером для близького спілкування.

Емоційна готовність до материнства пов'язана з контактністю дівчат ($r = .397$, при рдвустор. $<0,05$). Можна припустити, що в цьому віці, дівчата бачать в материнстві можливість додаткового спілкування, зокрема з дитиною. Також вміння встановлювати та підтримувати близькі зв'язки обумовлює відсутність страху перед материнством, перед піклуванням за дитиною.

У жінок загальний показник самоактуалізації ($r = -.504$, при рдвустор. $<0,05$), включаючи показники орієнтації у часі ($r = -.540$, при рдвустор. $<0,01$), автономності ($r = -.408$, при рдвустор. $<0,05$) та саморозуміння ($r = -.405$, при рдвустор. $<0,05$), обернено пропорційно пов'язан з установкою на гіперопеку над дитиною. Чим більш самоактуалізованою є особистість, чим більш вона живе за принципом «тут і зараз», є незалежною та розуміє себе, свої почуття і потреби, тим менш вона перебільшує рівень опіки над дитиною, залишаючи за нею право самостійно приймати рішення, піклуватися про себе, бути більш автономною, проявляти свої природні почуття.

Загальний показник самоактуалізації ($r = -.410$, при рдвустор. $<0,05$), включаючи показники орієнтації у часі ($r = -.462$, при рдвустор. $<0,05$), цінностей ($r = -.400$, при рдвустор. $<0,05$) та креативності ($r = -.467$, при рдвустор. $<0,05$) також обернено пропорційно пов'язані з установкою на авторитарний стиль виховання дитини. Чим вище рівень самоактуалізації особистості, чим більш вона існує «тут і тепер», поділяє гуманістичні цінності та творчо ставить до життя, тим менш вона прагне до підкреслення своєї авторитарності, до прояву суворості у вихованні, адже прагне бути більш конгруентною, цінує доброту й відкриті відносини, намагається знайти більш творчий підхід до виховання дитини.

Прагнення до материнства пов'язано у жінок із такими показниками самоактуалізації, як креативність ($r = .415$, при рдвустор. $<0,05$), спонтанність ($r = .400$, при рдвустор. $<0,05$) та саморозуміння ($r = .473$, при рдвустор. $<0,05$). Отже творче ставлення до життя, можливо, обумовлює прагнення стати матір'ю, що може розглядатись у такому зв'язку як акт творчості, як творчий прояв особистості, як народження й подальше виховання унікального творіння – дитини. Розглядаючи спонтанність як природність, важливо підкреслити її зв'язок із прагненням до материнства, природнім, вродженим інстинктом жінки. Цікавий зв'язок спостерігається між прагненням до материнства й саморозумінням, що також підкреслює інстинктивну, частково несвідому основу материнства. Тільки розуміючи себе, свої потреби, жінка починає розуміти своє природне призначення – стати матір'ю. Те що даний зв'язок з'являється саме в цьому віці, відображає той факт, що саме в цей час жінка починає усвідомлювати свої глибинні потреби та бажання, своє іство.

Цікавий зв'язок спостерігається між потребою в пізнанні та емоційною оцінкою дитини у жінок ($r = -.400$, при рдвустор. $<0,05$) – чим більше потреба в пізнанні, тим нижча емоційна оцінка дитини. Це свідчить про те, що в даному віці пізнавальні цінності й цілі вступають в боротьбу із цінністю дитини. Жінка змушена обирати, що на даному етапі життя є важливішим для неї – дитина, сім'я, материнство, чи кар'єра та професійна самореалізація. У дівчат же спостерігається однозначне рішення продовжувати освіту, що не потребує здійснення смислового вибору.

Зв'язок між спонтанністю та розумінням жінками активності дитини ($r = .418$, при рдвустор. $<0,05$) свідчить про те, що при зустрічі з дитиною жінка готова до дій, при чому може гнучко змінювати поведінку в залежності від конкретної ситуації.

Таким чином, у дівчат та молодих жінок спостерігається зв'язок між окремими показниками самоактуалізації та прагненням до материнства, позитивним сприйняттям дитини, установками на відсутність опіки та відмову від авторитарності у вихованні дитини.

Висновки:

1. Виявлено зв'язок психологічної готовності до материнства і самоактуалізації у дівчат та молодих жінок.
2. У дівчат самоактуалізація може виступати основою прагнення до материнства, передумовою позитивного сприйняття дитини та низького рівня конфліктності та тривожності з ситуацією можливого материнства, має взаємозв'язок з установками на відсутність опіки та відмову від авторитарності у вихованні.
3. У молодих жінок самоактуалізація також може виступати основою прагнення до материнства та позитивного сприйняття дитини, пов'язана із готовністю до дій при зустрічі з дитиною, установками на відсутність опіки та відмову від авторитарності у вихованні.
4. Не виявлено значущих відмінностей в особливостях психологічної готовності до материнства та самоактуалізації у дівчат та молодих жінок, окрім відмінностей у окремих установках на виховання дитини.
5. Дівчата та молоді жінки позитивно сприймають та ставляться як до материнства так і до дитини, однак мають невисокий рівень прагнення до материнства. Дівчатам та молодим жінкам

притаманно високий рівень тривожності та конфліктності з можливою ситуацією материнства.

6. В цілому, дівчата та молоді жінки мають установки на оптимальний стиль виховання дитини відносно опіки та авторитарності, та частково або повністю відмовляються від демократичності у вихованні дитини.

7. У дівчат, та молодих жінок було виявлено середній рівень самоактуалізації за всіма досліджуваними показниками.

Перспективами подальшого емпіричного дослідження є вивчення комунікативного досвіду жінок з їх раннього дитинства у структурі психологічної готовності до материнства, а також порівняння особливостей психологічної готовності до материнства у вагітних та не вагітних жінок.

Література:

1. Батуев А.С. Психофизиологическая природа доминанты материнства. / А. С. Батуев // Психология сегодня. Ежегодник Рос. психол. об-ва. – т.2. – вып. 4. – 1996. – С.69-70.
2. Брутман В.И. Психологические феномены, возникающие в связи с нежеланной беременностью. / В. И. Брутман // Психология сегодня. – 1996. – №4 – С.150-151.
3. Брутман В.И., Филиппова Г.Г., Хамитова И.Ю. Методики изучения психологического состояния женщин во время беременности и после родов / В. И. Брутман, Г. Г. Филиппова, И. Ю. Хамитова // Вопросы психологии. – 2002. – № 3. – С. 110-118.
4. Kestenberg J. S. On the development of maternal feelings in early childhood / J. S. Kestenberg // Psychoanal. Study Child. – 1956. — № 11. — P. 257-291.
5. Матвеева, Е. В. Анализ материнства с позиции теории деятельности / Е. В. Матвеева. – К.: ВГГУ, 2004. – 302 с.
6. Мещерякова С. Ю. Психологическая готовность к материнству / С. Ю. Мещерякова // Вопросы психологии. — 2000. — № 5. — С. 18–27.
7. Минюрова С.А., Тетерлева Е.А. Психологическое сопровождение материнства: Смысловое переживание материнства: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений. / С. А. Минюрова, Е. А. Терлеева. – Урал. гос. пед. ун-т. – Екатеринбург, 2005. – 166 с.
8. Тайсон Р. Л. Психодинамические теории развития / Р. Л. Тайсон, Ф. Тайсон ; [пер. с англ. А. М. Боковой]. — М.: Когито-Центр, 2006. — 408 с.
9. Филиппова Г. Г. Психология материнства : учеб. пособие / Г.Г. Филиппова. — М. : Изд-во Ин-та психотерапии, 2002. — 240 с.
10. Филиппова Г. Г. Материнство и основные аспекты его исследования в психологии / Г. Г. Филиппова // Вопросы психологии. – 2001. — № 2. — С. 22–36.
11. Фромм Э. Искусство любить : [пер. с англ.] / Э. Фромм. — М. : АСТ, 2009. – 224 с.